

Leidse gedenksteen ontraadseld

Dirk Geirnaert¹

Een gedenksteen van het Leids Ontzet

Wie langs de binnenstadzijde van het Rapenburg in de richting van het Van der Werfpark wandelt, ziet in de bocht bij nr. 102 de Sint Jeroensbrug over de Vliet. Dit is de plek waar op 3 oktober 1574 de Watergeuzen de stad binnenvoeren, met haring en wittebrood voor de hongerige Leidenaren. Het tweede Spaanse beleg van Leiden was ten einde.²

Ter herinnering aan dit feit bevindt zich in de brug (zijde Kaiserstraat), ruim een meter boven de waterlijn, een gedenksteen waarop het volgende vers te lezen is:

*Men was in groot verdriet,
Want eten wasser niet
En tvolc van hunger schreiden.
Ten laetst God nedersiet
En zunt deur deze Vliet
Broot, spiz' en dranc in Leiden.*

Zoals op foto 1 te zien is, is in dit vers op de steen een aantal letters of woorddelen onderstreept: *drie* in vs. 1, een *o* en een *c* in vs. 3, een *t* en een *o* in vs. 4 en een *b*, een *e* en een *r* in vs. 6. Samen vormen deze onderstrepingen de woorden *drie october* en bieden ze op die manier een verborgen verwijzing naar de dag van het Leids Ontzet. Het is een weetje waar een schipper zijn passagiers bij een rondvaart door de Leidse grachten soms wel eens op attendeert.

Foto 1: gedenksteen met vers, aangebracht in de Sint Jeroensbrug (zijde Kaiserstraat)

¹ Dirk Geirnaert (1955) is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan het Vlaams-Nederlandse Instituut voor Nederlandse Lexicologie (INL) te Leiden. Hij publiceerde o.a. over middelnederlandse en 16de-eeuwse literatuur.

² Het eerste beleg begon op 31 oktober 1573 en eindigde op 21 maart 1574; het tweede duurde van 26 mei tot 3 oktober.

De steen in de brug is niet de oorspronkelijke. Het is een getrouwe kopie, die in 1940 de gebarsten en in de loop der eeuwen goeddeels onleesbaar geworden originele gedenksteen verving. Deze steen, die in 1577, drie jaar na het Ontzet, in de brugmuur aangebracht was, wordt sindsdien bewaard in de Lakenhal. Wat men hierbij echter wel moet weten is, dat er een wezenlijk verschil bestaat tussen het origineel en de kopie. Op de 16de-eeuwse steen staat er immers boven en onder het gedicht nog een extra regel, waarvan ten gevolge van beschadiging nu nog slechts enkele woorden te lezen zijn: *Zuuct en vint hier...* en *... van tijt dagh...*. “Vermoedelijk wordt met dit bijschrift verwezen naar extra informatie die nog in het vers verborgen zit”, aldus D. De Graaf in het verslag van zijn onderzoek rond de gedenksteden in de Sint Jeroensbrug.³ Het bijschrift werd in 1940 op de vernieuwde steen weggelaten, naar alle waarschijnlijkheid omdat de twee regels zo beschadigd en onvolledig waren.

Een vijfledig raadsel

Bij het plaatsen van de replica kon men natuurlijk niet bevroeden dat men daar eigenlijk beter nog enkele jaren mee had gewacht. In 1943 nl. meldde E. Pelinck, oud-directeur van de Lakenhal, dat hij in de Leidse universiteitsbibliotheek in de collectie Bodel Nijenhuis drie bladen gevonden had met enkele contemporaine gedichten rond het Beleg en het Ontzet van Leiden.⁴ Deze bladen waren afkomstig uit het bezit van de Leidse goudsmid Cornelis Claesz. van Aecken (1514-1586) en op het tweede blad stond precies het gedicht van de Sint Jeroensbrug te lezen, inclusief de intacte versie van het randschrift bij het vers. Wat De Graaf in 1940 al ontcijferde, kon nu dus aangevuld worden. Het volledige bijschrift bij Van Aecken luidt: *Zuuct en vint hier tuer daer van tijt dagh maent en jaer*, of in hedendaags Nederlands: “Zoek en vind hier 't uur daarvan, alsook de duur, de dag, de maand en het jaar”⁵. De lezer van het vers wordt hier, zoals De Graaf al vermoedde, dus uitgedaagd om in de tekst niet minder dan vijf verstopte tijdsgegevens over het Beleg en het Ontzet te ontdekken. Voor deze puzzel is de definitieve oplossing tot op heden nog niet gevonden.⁶ Toch is die oplossing relatief eenvoudig, zeker wanneer men bij het speurwerk ook gelijkaardige herdenkingsverzen betreft.

Zoals hiervoor al gezegd vormen de onderstreepte letters in het vers de woorden *drie october* (zie foto 1). De *dagh* en *maent* van het Ontzet, twee van de verborgen tijdsgegevens, hebben we dus al. Maar ook het *jaer* waarin alles zich afspeelde is snel te vinden wanneer men zich realiseert dat het vers niet zomaar een kort verhalend gedichtje is, maar tegelijkertijd ook een chronogram of jaarvers. Dit betekent dat men via de letters die tevens Romeinse cijfers zijn⁷, uit kan komen bij het jaartal van de gebeurtenissen die in de tekst in kwestie gememoreerd worden. Dat is hier eveneens het geval. Wanneer men alle getalletters in de zes versregels verzamelt, dan vindt men één keer een *M* (= 1000), dertien keer een *v* of *u* (= 65)⁸, negen keer een *i* (= 9), vier keer een *l* (= 200) en drie keer een *c* (= 300). Bij elkaar opgeteld levert dit precies 1574 op, het jaar van het Ontzet.

³ D. De Graaf, *De twee gedenksteden in de Sint Jeroensbrug*, in *Leidsch Jaarboekje* 1940, p. 128-132, m.n. p. 130. De Graaf noemt op p. 131 de Lakenhal als huidige bewaarplaats van de originele steen.

⁴ E. Pelinck, *Cornelis van Aecken en de gedenksteden in de St. Jeroensbrug*, in *Leidsch Jaarboekje* 1943, p. 180-185, m.n. p. 184.

⁵ Met *daer van* wordt verwezen naar wat in het vers beschreven wordt, d.i. het Beleg en het Ontzet; *tijt* wordt gebruikt in de betekenis *tijdsduur*, *duur*.

⁶ Het laatste woord hierover in I. Nieuwenhuijse, *Het Leids Bruggenboek*, Leiden 2007 (herdruk 2011), p. 126: zij noemt het bijschrift “een wat mysterieuze tekst die de lezer aanspoort op zoek te gaan naar het tijdstip van het ontzet. Een raadsel dat tot nu toe niet is opgelost.”

⁷ De zg. getal- of cijferletters: *i* of *j* = 1, *v* of *u* = 5, *x* = 10, *l* = 50, *c* = 100, *m* = 1000. De letter *d* staat als Romeinse cijfer voor 500, maar wordt uit pragmatische overwegingen in chronogrammen vaak niet als zodanig gebruikt: door een *d* niet mee te laten tellen creëren chronogrammakers voor zichzelf uiteraard veel meer mogelijkheden.

⁸ Een *w* geldt in chronogrammen voor twee *v*'s.

Ook de duur (de *tijt*) van het Tweede Leids Beleg zit in het chronogram verwerkt. Zoals bekend begon dit beleg op 26 mei 1574 en duurde het tot de ochtend van 3 oktober. Dit betekent dat het 130 dagen besloeg en op de 131ste dag (3 oktober), beëindigd werd. Het mooie bij het chronogram is nu dat deze tijdsduur terugkomt in het aantal letters van de tekst: het gedicht telt er exact 131. Dit is geen toeval, want precies hetzelfde zien we ook in een ander, bekender, Leids chronogram, nl. het jaarvers dat in de Breestraat op de gevel van het stadhuis te lezen staat, links van het bordes, boven het poortje met doorgang naar de Vismarkt (foto 2). De steen met dit chronogram werd er in 1577 op last van het stadsbestuur aangebracht,⁹ en verwijst ook weer naar de dramatische gebeurtenissen van drie jaar eerder. De tekst luidt:

*nae zVvarte hUnger-noot,
gebraCht had tot de doot,
bInaest zes-dVizent MensChen:
aLst god den heer Verdroot,
gaf hi Uns VVeder broot,
zo VeEL VVI CUnsten VVensChen*

Onder en boven dit jaarvers fungeren twee regels als leestips: *Zuuct en vint tjaer, van liden zwaer* en *Zo veel letters, zo veel dagen*.¹⁰ Wie alle romeinse getalletters uit de zes versregels bij elkaar zet krijgt inderdaad 1574, en wie alle letters van het chronogram telt, komt ook hier uit op 131, de duur van het Beleg: zoveel letters, zoveel dagen.

Foto 2: de gedenksteen met vers, aangebracht in de stadhuisgevel

Terug naar het vers van de Sint Jeroensbrug. Het enige van de vijf gezochte tijdsgegevens dat we nu nog niet hebben, is *tuer*, het uur waarop de Watergeuzen op 3 oktober 1574 Leiden hebben ontzet. Hoe laat kwamen zij die dag via de Vliet Leiden binnen? Het antwoord op deze vraag vinden we o.m. in Orlers' *Beschrijvinge der stad Leyden* (1614), waar op p. 410 gezegd wordt: *Boysot coemt in Leyden des morgens ten 8 uyren*. Ook dit gegeven is in het chronogram terug te vinden. Wanneer we naar de

⁹ Zie o.m. J. C. Overvoorde, *Uit de geschiedenis van het Leidsche raadhuis*, Leiden, 1916, p. 39-41 en K. Bostoën, 'Het nieuwe Leiden en zijn icoon: het stadhuis' in: *Leids Jaarboekje* 2008, p. 143-145.

¹⁰ Het zijn tevens de begin- respectievelijk slotregel van de verstekstjes die het chronogram omsluiten

onderstrepingen in de tekst kijken, dan zien we nl. dat het er precies acht zijn. Dit is ongetwijfeld niet zomaar een willekeurig of toevallig tot stand gekomen totaal, maar wel degelijk een bewust door de auteur in de tekst aangebracht aantal, om zo op een vernuftige manier ook naar het tijdstip van het binnenvaren van Boisot en zijn troepen te verwijzen. Op die manier vormen de onderstrepingen dan ook een hechte inhoudelijke drie-eenheid van uur, dag en maand: drie oktober, acht uur.

Jan van Hout?

Het auteurschap van het chronogram in de stadhuisgevel wordt door onderzoekers doorgaans aan Jan van Hout toegeschreven. Een expliciete aanwijzing daarvoor lijkt te vinden te zijn bij Pieter Bor die in zijn *Oorsprongh, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen* over de verzen van het stadhuis noteert dat ze *by de Secretaris Jan van Houten geïnventeert* zijn.¹¹ Ook de letterkundige aspecten pleiten impliciet voor Van Hout als auteur: het is een inventief en kunstig chronogram, dat desondanks toch vloeiend loopt en tekstueel nergens gewrongen aandoet; ook het feit dat het geschreven is in correcte metrische verzen, wijst sterk in de richting van een vaardig literator als Jan van Hout.¹²

Voor het jaarvers van de Sint Jeroensbrug wordt bij Bor noch bij Orlers een auteur genoemd. Ze beperken zich tot de mededeling *die van Leiden* (d.i. het stadsbestuur) *hebben in in den jare 1577 aen de Vlietbrugge dese navolgende versen doen stellen*. Het is pas Pelinck die in 1943 als eerste de veronderstelling opperde om ook dit gedichtje aan Jan van Hout toe te schrijven. Dit was geen gewaagde hypothese, aangezien – zoals gezegd – stadssecretaris en literator Jan van Hout naar alle waarschijnlijkheid al betrokken was bij het initiatief van het stadsbestuur uit 1577 om een literaire gedenksteen in de stadhuisgevel aan te brengen. Dan ligt het voor de hand om ervan uit te gaan dat hij ook wel te maken gehad zal hebben met een gelijkaardig en gelijktijdig plan van de stedelijke overheid om de Sint Jeroensbrug eveneens van een dergelijke steen te voorzien. Ook de literair-technische overeenkomsten tussen beide chronogrammen maken Van Hout voor het auteurschap van dit versje tot de aangewezen kandidaat. Net zoals het vers bij het stadhuis bestaat het uit zes regels die samen drie alexandrijnen vormen;¹³ beide hebben ook hetzelfde rijmschema (*aabaab*); en omdat het op het vlak van de chronogrammentechniek in feite een nog vernuftiger product is dan het jaarvers in de Breestraat kan het alleen maar door een vakkundig goed onderlegde Leidse rederijker gemaakt zijn. Van Hout beantwoordt prima aan een dergelijk profiel. Het is m.a.w. heel goed te verdedigen om het literaire vaderschap van allebei deze tweelingstenen aan hem toe te kennen.

¹¹ P. C. Bor, *Oorsprongh, begin en vervolgh der Nederlandsche oorlogen ...*, Leyden 1621, p. 561. Pelinck plaatst hier echter wel een kanttekening bij. Volgens hem zou de toeschrijving bij Bor berusten op een verkeerde interpretatie van een passage in Orlers' *Beschrijvinge der stad Leyden ...* (Leyden, 1614): "De toeschrijving van den gevelsteen van het raadhuis aan Jan van Hout gaat voor zover wij kunnen nagaan terug op Bor, die echter de Orlers uitgave van 1614, waar op blz. 417 Jan van Hout slechts genoemd wordt als maker van den Lofsang, niet geheel juist las, al moet worden bedacht, dat Bor, die zich in 1591 te Leiden als notaris vestigde, zeer goed geïnformeerd kan zijn" (Pelinck 1943, p. 185).

¹² Het chronogram is geschreven in een voor de Nederlandse literatuur toentertijd relatief nieuwe versmaat, de jambe (een onbeklemtoonde lettergreep, gevolgd door een beklemtoonde); bovendien bestaat het uit drie alexandrijnen, d. i. een jambisch telvers van twaalf of dertien lettergrepen. Het gebruik van jamben en alexandrijnen werd destijds door de literaire vernieuwer Van Hout sterk gepropageerd (zie o.m. J. Koppenol, "In mate volgt mi". Jan van Hout als voorman van de Renaissance' in: *Spektator* 20 (1991) p. 55-85, m.n. p. 71-75 en K. Bostoen, *Hart voor Leiden. Jan van Hout (1542-1609), stadssecretaris, dichter en vernieuwer*, Hilversum 2009, p. 101-104).

¹³ Hoewel er metrisch gezien toch iets hapert bij het slotvers, dat niet volledig jambisch is, maar met twee beklemtoonde lettergrepen begint; dit zou echter ook wel eens opzet kunnen zijn, om zo extra de klemtoon te leggen op waar het in de slotregel toch om gaat: de bevoorrading van Leiden.

Tot slot

Het chronogram van de Sint Jeroensbrug is een ingenieus literair werkstuk dat meer aandacht verdient dan het tot nu toe gekregen heeft. Om hieraan te verhelpen zou men van stadswege uit een aantal zaken kunnen doen. Allereerst zou het randschrift met de volledige ontcijferingsopdracht aan de steen toegevoegd moeten worden.¹⁴ Tegelijkertijd zou de hierboven beschreven oplossing van deze ontcijfering aangegeven kunnen worden op het informatiebord dat aan het Rapenburg geplaatst werd tegenover de Sint Jeroensbrug. Ook zou men eventueel de Romeinse getalletters van het vers in een aparte kleur kunnen markeren, net zoals dat ook bij de steen in de stadhuisgevel gebeurd is. Met dergelijke ingrepen zou de tekst op de gedenksteen dan eindelijk weer kunnen functioneren zoals dat destijds, in 1577, door de auteur ervan bedoeld moet zijn geweest: niet alleen simpelweg als een vers over het Leids Beleg en Ontzet, maar ook als drager van nog wat bijkomende, technisch knap verborgen informatie over de gebeurtenissen van toen.

¹⁴ Afgaand op de formulering in De Graaf 1940 lijkt dit destijds, bij het plaatsen van de replica, toegezegd te zijn: "Het randschrift werd voorloopig weggelaten, totdat ook hier, zoo mogelijk, klaarheid is gebracht." (p. 131).